

Анна Альштынюк

Беласток

Некаторыя асаблівасці часава-прасторавай структуры рамана Янкі Брыля “Птушкі і гнёзды”

Для гэтай кнігі я аддаў свайму герою многае з перажытага. А ўсё ж яна – “не аўтабіяграфія, а – біяграфія адной душы”, расказ пра яшчэ адзін шлях да святла, пра яшчэ адно месца ў страі яго абаронцаў¹, – адзначыў Янка Брыль у пралогу да адзінага дагэтуль у беларускай літаратуры лірычнага рамана “Птушкі і гнёзды” (1964). Письменник вывеў у сваім творы героя, у якім скандэнсаваны лёс усяго пакалення яго аднагодкаў з заходнебеларускіх вёсак. І, як падкрэсліў Серафім Андраюк, такая пазіцыя характэрная менавіта для творчай манеры Янкі Брыля:

Увогуле разнастайныя творы пісьменніка ўяўляюць з сябе ў сукупнасці гісторыю духоўнага росту і станаўлення чалавека, фармавання і праяўлення яго як індывідуальнасці і асобы, гісторыю ягонага выхаду ў вялікі свет жыцця. Чалавека не абстрактнага, не наогул, а чалавека пэўнага часу і пэўнай мясцовасці: час і месца ў Брылёвых творах выключна адчувальныя².

У адрозненне ад эпічнага рамана ў лірычным рамане існуе адзін цэнтр, адзін герой, унутранае жыццё якога з’яўляецца прадметам мастацкага адлюстравання. Вобраз галоўнага героя рамана Алеся Руневіча выяўляецца адначасова ў розных пластах часу, яго характар

¹ Я. Брыль, *Збор твораў у чатырох тамах*, Мінск 1968, т. 3, с. 6. Далей пры спасылцы на гэта выданне ў дужках падаецца старонка.

² С. Андраюк, *Думаючы пра вечнае, бачыць штодзённае...*, [у:] Янка Брыль, *Запаветнае. Выбраныя творы*, Мінск 1999, с. 14.

раскрываецца ў асацыятыўным патоку, у якім зліліся мінулае, сучаснае і будучае³. Часава-прасторавая структура вызначае жанравыя асаблівасці рамана. Вольга Нікіфарова аб гэтым піша так:

Сюжэтна-кампазіцыйная структура “кнігі адной маладосці” таксама прыстасавана да мастацкага ўвасаблення ўнутранага жыцця лірычнага героя. Таму ў творы, як і ў чалавечай памяці, суіснуюць розныя пласты часу, і выяўлены план успамінаў чаргуецца з планам рэальнасці. У адпаведнасці з лірычным чляннем рэчаіснасці адлюстраванне драбніц на асобныя эпизоды-кадры, сувязь паміж якімі забяспечвае асацыятыўна-вобразнае мысленне героя і аўтара-апавядальніка⁴.

Асноўныя падзеі рамана разгортваюцца ад выбуху Другой сусветнай да пачатку Вялікай Айчыннай вайны. Такім чынам, фабульны час твора змяшчаецца ў двух гадах. Пры гэтым у рамана скандэнсаваны падзеі, што адбываліся на працягу дваццаці гадоў. Зразумела, у “Птушках і гнёздах” апісваецца не скразная плынь часу, а толькі выбраныя, істотныя для ўвасаблення аўтарскай канцэпцыі яе фрагменты, чым забяспечваецца сцісласць тэксту.

Польскі даследчык Казімер Выка, разважаючы аб часе ў структуры мастацкага твора, падкрэсліў:

Powieść ustawia własne początki czasowe, a iluzja czasu powieściowego jest iluzją pewnego *continuum czasu*, który zaczyna płynąć od miejsca i do miejsca wyznaczonego przez autora. (...) Sam idealny punkt czasu, od którego czas powieściowy danego utworu poczyna się rozwijać, ważny jest jedynie ze względu na zdarzenia, jakie nastąpią później w powieści⁵.

Янка Брыль дасягае вызначанай мэты: адлюстроўвае духоўны рост героя, дзякуючы вызначэнню якраз такога ідэальнага пункту, бо паказвае Алеся Руневіча ў месцы, дзе гэты рост абвастраецца, інтэнсіфікуецца, што адбываецца ў лагеры для ваеннапалонных. Любоў і туга па Радзіме ўзмацняюцца ў жорсткіх абставінах і змушаюць маладога чалавека шукаць адказу на адвечныя быццёвыя пытанні аб уласным прызначэнні, аб тым, адкуль ён і куды ідзе. Катэгорыя часу арганізуе лёс галоўнага героя ў цыкл своеасаблівых падарожжаў, калі канец аднаго з’яўляецца пачаткам наступнага.

³ *Беларуская савецкая проза. Раман і апавесць*, пад рэд. В. В. Барысенкі, П. К. Дзюбайлы, Мінск 1971, с. 419.

⁴ *Гісторыя беларускай літаратуры XX стагоддзя: У чатырох тамах*, Мінск 2001, т. 3, с. 507.

⁵ К. Выка, *Teoria czasu powieściowego. Wygląd problemu*, [w:] *Genologia polska. Wybór tekstów*, Warszawa 1983, s. 327.

Пісьменнік паказвае галоўнага героя падчас службы ў польскім войску, у нямецкім лагеры для ваеннапалонных, падчас уцёкаў з палону, у партызанскім атрадзе. Аднак Алесь Руневіч увесь час у руху не толькі таму, што яго пераводзяць з месца на месца (як палонны ён працуе, напрыклад, у маёнтку, на гуче, на заводзе крыштальнага шкла), што ён уцякае з палону, але і таму, што сістэматычна, амаль бесперапынна адбывае падарожжы ў мінулае. Часава-просторавая плынь твора пашыраецца дзякуючы разнастайным пераходам ў сферу ўнутранага жыцця Алеся Руневіча, яго падсвядомасці, памяці.

Я. Брыль актыўна ўводзіць у фабульны час “Птушак і гнёздаў” рэтраспекцыйныя сцэны. Першы такі зварот у мінулае чытач знаходзіць ужо на самым пачатку твора. Дзеянне першага раздзела пачынаецца ў чэрвені саракавога года ў лагеры для ваеннапалонных, але амаль адразу галоўны герой пераносіцца ва ўспамінах у мінулы год і бачыць сябе салдатам польскага войска. Пазней, пад уплывам пачутай песні, Алесь Руневіч адбывае “падарожжа ў найлепшае” і чытач знаёміцца з вялікім адрэзкам часу з дзяцінства галоўнага героя – пераносіцца ў *шчодро напоены святлом, далёкі і блізкі, нібыта ў радасным сне, вялікі чарнаморскі горад* (33).

Пісьменнік імкнецца агульна акрэсліць час асобных падзей (*на трэцім годзе Алесь цяжка і доўга хварэў* (34), *Алесю толькі што пайшоў пяты год* (37), *да наступнай зімы яны абжыліся* (49)), звяртае ўвагу на жыццёвыя павароты: пераезд у вёску, смерць бацькі. Аднак першыя ўспаміны перадаюцца згодна з дзіцячым светаўспрыманнем і *расплываюцца ў ружовай, мілай імгле чалавечага досвітку, і памяць захоўвае толькі наасобныя малюнкi* (34). Такім чынам, успамін аб вяртанні бацькі з вакзала пераходзіць ва успамін аб моры, што ў сваю чаргу спалучаецца з вобразам маці, якая мае бутэльку. Аднак, звяртаючыся ў дзіцячыя гады, пісьменнік не паддаецца дыктату міфалагізацыі, ідэалізацыі далёкага часу і паказвае як радасць, так і смутак ранніх гадоў.

Відавочна, фабульны час рамана не мае храналагічнай паслядоўнасці, бо Я. Брыль выкарыстоўвае прыём “плыні свядомасці”, і дастаткова штуршка, які пераносіць галоўнага героя па часе і прасторы: у гады маленства, юнацтва, на парог сталасці. Па-рознаму акцэнтуюцца гэтыя пераходы з адной у другую часавую перспектыву. Найчасцей Я. Брыль прама гаворыць пра рэфлексіі галоўнага героя, выкліканыя мінулым: *І ён задумаўся пра іншую – пра далёкую, родную прыгажосць* (97), *Алесь заціх, задумаўся...* (153), *Харошай радасцю прыйшоў, праплыў карцінай суровай зімы ўспамін* (192), *Па нейкай*

унутранай сувязі Алесь успамінае два здарэнні (303), Тры пачуцці, тры вобразы ажылі ў яго памяці пад гукі музыкі (341).

Польскі даследчык Рышард Гандкэ, разважаючы аб асаблівасцях часавай структуры ў літаратурнай выдумцы, звярнуў увагу на два маштабы фабульнага часу ў рамане:

Z jednej strony opowiadana historia toczy się w jakichś czasach mniej lub bardziej dokładnie sprecyzowanych, co pozwala ją umiejscowić na skali epok. (...) Z drugiej strony informacje odnoszące się do konkretnego momentu przedstawionych zdarzeń umieszczają ten moment w ciągu czasowym bezpośrednio objętym opowiadaniem, czyli w mikroskali czasu płynącego w środowisku rozgrywania się tych zdarzeń.

Każdy z tych sposobów określania czasu pozwala inaczej umiejscawiać zdarzenia. Pierwszy posługuje się odniesieniem do tła historycznego, drugi – przybliża odbiorcy niemal zmysłowo uchwytłą konkretność jakiegoś określonego momentu, często nie troszcząc się o bezpośrednie powiązanie z ogólniejszym planem czasowym⁶.

Так, у частках твора, якія адносяцца да перадваеннага жыцця Алеся Руневіча, пераважаюць рысы мікрамаштабу мастацкага часу. Я. Брыль стварае шэраг карцінак-абразкоў, “эцюды памяці”, якія адлюстроўваюць першыя жыццёвыя крокі Алеся Руневіча па жыцці, яго пошукі жыццёвых настаўнікаў у роднай хаце, школе і кнігах. Разгорнуты фабульны час “Птушак і гнёздаў” часам канкрэтызуецца, бо Я. Брыль звяртаецца да элементаў каляндарнага і сялянска-бытавога часу. Выразна акцэнтуюцца, напрыклад, змены пары года, у апісанні якіх увасабляецца вясковае светаўспрыманне Алеся Руневіча, бо часта падкрэсліваюцца абавязкі земляробаў: *Зажынаюць, па звычаю, толькі ў цотныя дні: у аўторак, чацвер і ў суботу. Маці зажала ў чацвер пад вечар (97).*

Мастацкі час набліжаецца да канкрэтнага, гістарычнага, калі гаворыцца пра падзеі падчас вайны, палону: *калі яны, улетку трыццаць дзевятага, капалі акопы на мяжы тэрыторыі “свабоднага горада” Гданьска (31), А неўзабаве ўсіх ашаламіла вестка: Саветы і Гітлер падпісалі пакт неагрэсіі!.. (64), Апошняя нямецкая спроба прыйсці да згоды – летапні прыезд Молатава ў Берлін – не ўдаўся з-за непамерных савецкіх патрабаванняў (294), Дзіўна Алесю – і першага верасня ў трыццаць дзевятым, і дваццаць другога чэрвеня сёлета яго будзілі голасам незвычайнай трывогі: “Вайна!..” (293).*

⁶ Ryszard Handke, *Poetyka dzieła literackiego. Instrumenty lektury*, Warszawa 2008, s. 36–37.

Часавая канкрэтызацыя кожнага фрагменту рамана стварае ілюзорнасць часавай храналогіі. Гульня з часам, перакрываючы розных пластоў часу, эмацыянальная расцягнутасць або кандэнсацыя асобных часавых фрагментаў надае дзеянню “хвалістасць”.

Вычуванне часу ў рамках адной падзеі часта вядзе да эмацыянальнай расцягнутасці кожнай секунды, мінуты, гадзіны, або, наадварот, да кандэнсацыі, згущэння часу. Амаль пяць старонак займае аповед аб падзеях, якія адбыліся на працягу некалькіх хвілін фабульнага часу:

Алесь ідзе шырокім тратуарам даўно абсаджанай цяністымі каштанамі берлінскай вуліцы... Той самай вуліцы, назву якое ён так выдатна запомніў са светла-жоўтых канвертаў паўпярэдства.

Яшчэ чатырнаццаць дамоў, чатырнаццаць нумараў на кожным вугле, і будзе ён – той дом, пераз які толькі і можа прыйсці яна, іхняя воля, адкуль пачнецца нарэшце ягоны шлях на Радзіму!... (...)

Алесь з хваляваннем прыціснуў пальцам той гузік.

Чаканне цягнулася доўга, пакутліва...

За брамкай і брамай з чорных жалезных прудоў – залітая сонцам прастора, сем-восем крокаў па ўбітым жвіры. Тады прыступкі нізкага ганка і дзверы, высокі, карычневы, з узорамі, – доўгачаканы сезам...

І вось, нарэшце, сезам адчыніўся. Цяжка, нібы неахвотна (264–267)

Такое пашырэнне часапрасторы, відавочна, дазволіла Я. Брылю глыбей перадаць настрой героя. Дакладна, падрабязна пісьменнік выявіў эмоцыі Алеся Руневіча: страх за самога сябе, за свае паводзіны, як выканаўцы даверанай сябрамі рызыкаўнай місіі, і трывожнае нецярплівае чаканне сустрэчы з асобай, якая можа даць адказ на пытанне аб тэрміне звальнення, а значыць вяртання на Радзіму.

Я. Брыль выкарыстоўвае таксама прыцыпы мастацкага ўшчыльнення. Вось як каратка, лапідарна ён гаворыць пра доўгія дні няўдалых першых уцёкаў:

Была і першая днёўка. У кустах на схіле аўсянага поля, адкуль было відаць далёка і шырока.

Ах, як цягнуўся ён, гэты дзень, нібыта той, апошні ў Касаве, і як прыемна было дачакацца змяркання. Каб зноў ісці, ісці!..

Другая ноч. Другая днёўка. Трэцяя. Чацвёртая...

І так яны, гэтыя ночы і дні, сталі іх новай сапраўднасцю, новым жыццём.

І радасным, і нялёгкім (116)

Цікавыя і прасторавыя параметры рамана. Мастацкая прастора ў “Птушках і гнёздах” не замыкаецца на месцы развіцця апісаных Янкам Брылём падзей, але пашыраецца дзякуючы вяртанням ў мінулае,

успамінам і думкам Алеся Руневіча. І такім чынам, аўтар вядзе чытача не толькі па нямецкай, але і па роднай зямлі. Праўда, вобраз Нямецчыны, здаецца, аднастайны, бо бачаны з перспектывы палоннага, ці ўцекача, які ўвесь час пераносіцца з аднаго месца ў другое, нідзе не спыняецца надаўжэй. Відаць, іменна таму найчасцей даецца агульная характарыстыка асобных месц знаходжання Алеся Руневіча: *У штубе – толькі нары ды нары. Двухпавярховыя, засланыя шэрымі, шурпатымі, як вывернутыя трыбухі, коўдрамі “з крапівы”. У галавах – шынялі, сумкі, чамаданы. На адной пасцелі красавайўся акардэон, даволі часты і пажаданы спадарожнік арбайтскамандаў (68), Горад даволі вялікі, як той, дзе іх шталаг. Звычайны горад – з вітрынамі, кветкамі, кірхамі (149)*. Па кантрасту з тым, што бачыць вакол сябе палонны ў панурым лагеры, ці падчас уцёкаў з’яўляюцца перад яго вачыма ідэалізаваныя вобразы Радзімы. Прастора набывае канкрэтнасць тады, калі распавядаецца пра родную вёску Алеся Руневіча, якая пакладзена на ўзгорку, над рэчкай, на Гродзеншчыне. Апісанае месцазнаходжанне вёскі дае падставы лічыць, што пад Пасынкамі маецца на ўвазе брылёўская Загора.

Прысутнасць розных прасторавых элементаў, як заўважыў Генрык Маркевіч, *dla postaci stanowią (...) teren ich bycia, obiekty ich działania i poznania, jako otoczenie przedmiotowe – służą ich pośredniej charakterystyce, pełnią także wobec nich funkcje impresyjne, tj. oddziałują na ich stany wewnętrzne*⁷. Факт, што галоўны герой “Птушак і гнёздаў” найлепш адчувае сябе на ўлонні прыроды і з кнігай, падкрэслівае, безумоўна, рысы яго характару. Аднак прастора з’яўляецца не толькі фонам падзей, але і ўплывае на канструкцыйную і фабульную вось твора, бо нельга не заўважыць уплыву месца знаходжання на ўнутраны стан Алеся Руневіча.

Прастора ў рамане Янкі Брыля садзейнічае выразнасці, стварае адпаведны настрой. Письменнік паказвае свет вачыма Алеся Руневіча і таму кожнае апісанае ў рамане месца мае выразны адбітак пачуццяў, якія носіць у душы галоўны герой. Вось Алесь Руневіч знаходзіцца ў турме:

Сцены пакоя знізу даверху завешаны здымкамі адбіткаў вялікага пальца. Павялічаны здымкі настолькі, што нагадваюць мноства, несамавітае мноства бязлікіх, стандартных партрэтаў.

У прасценку паміж вокнамі, на чыстым ад тых адбіткаў кавалку белай сцяны, – яшчэ адзін партрэт. Абавязковы.

⁷ H. Markiewicz, *Wymiary dzieła literackiego*, Kraków – Wrocław 1984, s. 139.

Пад дзікімі вачыма фюрэра і свастыкай на яго рукаве, за пісьмовым сталом, сядзіць спакойны мяккагалосы мужчына ў светлым цывільным касцюме (148).

Супрацьлеглыя адчуванні нараджаюцца ў душы героя у адным з пакояў паўпрэдства:

Вялікія вокны пакоя на трэцім паверсе выходзілі ў густое лісце каштанаў, галіны якіх праз год, праз два дастануць да самага шкла.

У пакоі быў халадок і цішыня. Якое там! – тут быў нарэшце ўтульны закутак, частка вялікага роднага свету, які яшчэ ўсё далёка – аазіс у горкай пустыні няволі. (...)

З партрэта быстрым разумным і трохі суровым позіткам прыплюшчаных вачэй глядзеў з хітраватай, і саркастычнай, і добрай усмешкаю Ленін (269).

Партрэты Гітлера і Леніна надаюць своеасаблівы клімат абодвум пакоям, але тое, якім чынам успрымае іх Алесь Руненвіч, абумоўлена, безумоўна, яго становішчам. Відавочна, герой глядзіць на памяшканне паўпрэдства праз прызму тугі аб Радзіме, якая здаецца недасягальнай, але заменнік якой дзякуючы надзеі на вызваленне герой знаходзіць і на чужой, варажай зямлі.

Раман Янкі Брыля насычаны разнастайнымі часава-прасторавымі элементамі. Суіснаванне двух пластоў часу і прасторы (жыццё і ўспаміны Алеся Руневіча) абумоўлена сюжэтна-кампазіцыйнай структурай рамана і дазволіла шматпланавы раскрыць духоўны свет галоўнага героя.

STRESZCZENIE

CECHY CZASOWO-PRZESTRZENNEJ STRUKTURY POWIEŚCI JANKI BRYLA „PTAKI I GNIAZDA”

W artykule omówiono strukturę czasoprzestrzeni w powieści „Ptaki i gniazda” wybitnego białoruskiego pisarza Janki Bryła. Zwrócono uwagę na wpływ kategorii czasu i przestrzeni na ós konstrukcyjną i fabularną utworu. Współistnienie dwóch płaszczyzn czasu i przestrzeni (życie i wspomnienia Alesia Runiewiczza) było uwarunkowane fabularno-kompozycyjną strukturą powieści i pozwoliło wielopłaszczyznowo odsłonić świat wewnętrznych przeżyć głównego bohatera.

Słowa kluczowe: powieść liryczna, kategoria czasu, fabularny czas, continuum czasoprzestrzenne, przestrzeń literacka, retrospekcja, czas i miejsce akcji.

S U M M A R Y

TIME-SPATIAL FEATURES IN THE STRUCTURE OF YANKA BRYL'S NOVEL
"BIRDS AND NESTS"

The author of the article analyzes time-spacial structure of the novel "Birds and Nests" written by an eminent Belarusian writer Yanka Bryl. It is emphasized that time and space influence structural and storyline axes of the book. Coexistence of these two layers (life and memories of Ales Runevich) was conditioned by the structure and storyline, and enabled to show the main heroe's mental experiences.

Key words: lyric novel, time category, storyline time, time-space continuum, literary space, retrospection, time share and the setting.